

Frederik Lyng Vognsen (f. 1991). Uddannet cand.mag. i historie og nordisk sprog og litteratur ved Aarhus Universitet (2016). Fra 2017 ph.d.-stipendiat i historie ved Aarhus Universitet med et projekt om de sociale og kulturelle implikationer, man i middelalderen associerede med handlingen 'at tage' ting.

Keywords for fagområde og geografisk / tidsmæssig afgrænsning: Skat, landgilde, senmiddelalder, statsforvaltning, regnskaber, Niels Clementsen, Guy Bois, to-kars-model.

FRA BONDE TIL KONGE

Senmiddelalderens skatter og deres bevægelse

Skatter og afgifter var en væsentlig del af middelalderens økonomi. I det væsentlige forstår forskningen disse fænomener som en del af den overordnede fortælling om centralisering og rigets opbygning. Det foreslås i artiklen, at dette perspektiv suppleres med forståelsen af skatter og afgifter som akkumulerende strukturer omkring samfundseliten, fordi dette tillader nye blik, metoder og teorier på væsentlige spørgsmål om senmiddelalderens opbygning og kultur.

Dette gælder i særdeleshed i forhold til dets bureaukrati, centralisering, dokumentationspligt- og ambition, samt bønders og herrers selvforståelse gennem deres respektive roller i skattevæsenet som enten "givere" eller "modtagere".

Den 4. december 1467 skrev Børglumbispen Jep Friis et brev til kongens rigsråd Eggert Frille, hvori han bad rigsråden kondolere over for ridderen Anders Friis, hvis bror for nylig var afgået ved døden. Herefter omhandler brevet 200 danske mark fra bispens skatteindtægter, som Christian I havde bedt bispen udbetale til Eggert Frilles datter, Ermegård. Formodentlig havde kongen lånt pengene ved en tidligere lejlighed og agtede altså nu at tilbagebetale dem på denne

Biskop Jep Friis' ligsten (260x152 cm). Jep Friis var biskop i Børglum kloster 1453 til sin død 1486. Ligstenen findes i hovedskibet til klosterkirken til Børglum.

TV. Foto: Benedicte Inger Fuglede von Staffeldt Løvendahl Rottbøll, 14. januar 2019.

TH. Tegning af Søren Abildgaard (Katalog 406). Fra: Grinder-Hansen 2010, 435.

vis. Problemet var ude af monarkens hænder, men ikke ude af verden. Brevet er levn hertil, for folket ville ikke give bispren skatten. Og hvad skulle han så gøre?:

“Nw ma i widhe, ath wii en ey haffue thaget vp aff skatten; tha wille wii toeg arbeyth theræfther, ath hwn skall fonghe thennem till gudhe rethe vm fastelawens tydh, om thet saa ær, ath wii kunne fonghe thennem. Folket thet ær gantz truckhard [modvilligt]”.¹

Biskoppen lovede således at have pengene til fastelavn, godt 3 måneder senere, hvis han da overhovedet kunne få skatten indsamlet (“om thet saa ær, ath wii kunne fonghe thennem”). Den lakoniske sætning udstiller både den problematiske situation, bispren pludselig stod i, og hans resignation. Denne tilsyneladende afmagt er anledningen til nærværende artikel, nemlig at en nærmere skattehistorisk undersøgelse af bevægelsen af ressourcer fra bønderne til konge, kirke og jordherter bør foretages.

1 Missiver II nr. 39.

Skat og skattheistorien

En generel definition af fænomenet “skat” i middelalderen identificerer det ved et offentligretligt tilhørsforhold, som “pligtmæssige ydelser [...]”; men kongen kunne ikke overdrage dem endeligt til andre ved skøder el. gavebreve, uden at de mistede deres offentligretlige karakter”.² I denne kontekst skal ordet “offentlighed” forstås som en tematisering af en særegen tilknytning til kongen og ikke som offentligretlig i moderne juridisk forstand. Der er tale om regelmæssige transaktioner af enten penge, arbejder eller naturalier, som historikeren retrospektivt kan tematisere samlet grundet deres institutionelle tilknytning til kongemagten. Definitionen er central, fordi der ved siden af skatterne var lignende transaktioner knyttet til samfundets øvrige eliter, eksempelvis landgilde til de privilegerede og tiende til gejstligheden.³

Den forskningsmæssige tematisering af forskellene på “private afgifter” knyttet til jordherrerne og “offentlige skatter” knyttet til kongen synes etableret i William Christensens *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede* (1903).⁴ I værket fremstiller Christensen en samlet syntese for indretningen af senmiddelalderens administration og det komplicerede samspil mellem deres forskellige delelementer; f.eks. mellem konge og lensmand og mellem “skatter” og “afgifter”. Fra en institutionel vinkel er der bestemt tale om en meningsfuld adskillelse.

Alligevel foreslår nærværende artikel et alternativ til denne adskillelse og præsenterer en fortolkning af de “private afgifter” og “offentlige skatter” som udtryk for den generelle økonomiske bevægelse fra bønder til øvrighedsmagter. By-skatterne står ubehandlede i artiklen, selvom man formodentlig kunne foretage en lignende analyse af disse.

Artiklen er opdelt i fire afsnit. I første afsnit analyseres skatteterminologien i periodens diplommateriale. Dette eksemplificerer den praksis, der blev anvendt til at beskrive skatte- og afgiftsforhold. Man kan med rimelighed antage, at sprogbrogs afspejler samtidens forståelse af de økonomiske forhold. I andet afsnit suppleres argumentet med en form- og layoutanalyse af et senmiddelalderligt regnskab,⁵ fordi bureaukrati og centralisering kan belyses gennem regnskaber, og her er regnskabernes layout et emne, der ikke før er berørt i særlig grad. Her-

2 Danstrup (red.), et al., 1956–1978, bd. 15, s. 413–415.

3 Danstrup (red.), et al., 1956–1978, bd. 10, s. 204–207.

4 Jf. værkets første ord: “I det 15. Århundredes Danmark var det, ligesom Tilfældet er i Nutidens, Kongen, der var i Besiddelse af den øverste administrative Myndighed. En uanfægtet Besiddelse var det ganske vist ikke, idet Rigsrådet i flere Henseender stræbte efter at gøre sin Indflydelse gældende også på dette Område; men i øvrigt lå Rigets Administration i Kongens Hænder, og han udøvede den gennem forskellige Embedsmænd, hvad enten nu deres Forretninger omfattende hele Riget eller kun en begrænset Del deraf” (Christensen 1903, s. 1). Christensens analyse forudsætter et ordnet, strukturelt og administrativt sammenhængende rige. Se desuden Skyum-Nielsen 1955, s. 54–71.

5 Se desuden Ladefoged 2016, særligt s. 5–7, 17–21.

efter følger en diskussion af samfundets bureaukrati; hvad man ville med det, og hvor omfattende det var. Formålet er en nuancering af de to strukturelle masser “bønder” og “øvrighedsmagter”. Fokus er på eliten i tredje afsnit, mens det fjerde fokuserer på fæstebønder og selvejere.

Indledningsvis gives dog et praktisk eksempel på, hvorfor og hvornår et alternativ til Christensens institutionelle skattedefinition kan være anvendelig. Desuden gives en introduktion til den forskning, der har inspireret artiklen.

Et praktisk eksempel – og en alternativ forståelse

Nils Hybel og Bjørn Poulsen diskuterer i kapitlet *Rural Levies and Royal Finances*⁶ i *The Danish Resources c. 1000-1550* hvilken type ressource *skat* var i middelalderen. Til dette anvender de en kombination af kilder, der er atypisk, fordi både “skatter” og “private afgifter” inddrages parallelt. I værket fremstår det som en åbenbar gevinst, da det giver dem mulighed for at belyse landsbysamfundets gradvise overgang fra tribut-baseret høvdingekultur med tvangsarbejde til senmiddelalderens ordnede skatteindkrævning. Det viser en strukturel økonomisk bevægelse fra bønder til øvrighed.⁷ Dette bryder med den adskillelse mellem “privat” (afgift/rente) og “offentlig” (skat), som Christensen introducerede. Derfor er det ikke overraskende, når dette metodiske greb kritiseres af andre forskere. Carsten Jahnke skriver således i sin anmeldelse af værket:

“Dog snubler forfatterne over de samme problemer som deres forgængere: at det er meget indviklet at skildre udviklingen af de forskellige typer afgifter, gaver og andre ting, kongen må og kunne kræve. Forudsætningen for at kunne løse opgaven må være en klar og logisk definition af selve skattebegrebet, men dette bliver forfatterne os skyldig”.⁸

Jahnkes kritik er todelt. For det første er den middelalderlige skatte- og afgiftsterminologi mangfoldig og ikke altid indlysende. Hvis det er muligt at lave en overskuelig, logisk og transparent fremstilling heraf, er det endnu ikke lykkedes. For det andet kritiseres forfatterne for at supplere kilder fra åbenlyse skattekontekster, dvs. penge til kongen og riget, med kilder fra private afgiftssystemer, såsom tiende, bispegaver og fæstebøndernes landgilde.⁹ Metoden tillader imidlertid interessante indblik i samfundsudviklingen. Indblik, der ellers overses grundet

---

6 Hybel og Poulsen 2007, s. 299–379.

7 Hybel og Poulsen 2007, s. 299–317.

8 Jahnke 2008, s. 199.

9 Se desuden Retsö 2017, hvor et lignende metodisk valg er foretaget.

Olaus Magnus: Historia de Gentibus Septentrionalibus, bog 8, kap. 27.

Olaus Magnus' billedtekst lyder: "De tyrannica feueriate & eactione præfactorum" [Om fogedernes hårdhed og udnyttelse (egen oversættelse)]. Man skal selvfølgelig være kritisk over for Olaus Magnus' udsagn, da han havde en tydelig politisk-polemisk dagsorden og hertil desuden ikke illustrerede hverdagens skatteopkrævning, men derimod de danske embedsmænd under Erik af Pommern. Disse er berygtede for deres hårde fremfærd, som blev legitimeret af et akut behov for penge til at dække udgifterne fra Kong Eriks krig med Holstenerne, 1416–1423 og 1426–1436. Den hårde beskatning foranledigede store protester i Sverige og mundede bl.a. ud i Engelbrektovrøret.¹⁰ Til trods for disse forbehold står én pointe dog tilbage: Skatteinddrivning var ikke altid lige nemt og kunne i praksis afføde alvorlige konflikter.

periodens kildeknaphed.¹¹ Derfor er metoden heller ikke kun relevant for Hybel og Poulsen, men er en grundlæggende problematik, der bør overvejes af alle, der har interesse i samfundets udvikling i perioden.

At alle afgifter til øvrighedsmagterne kan ses som én samlet økonomisk bevægelse fra bønder til elite, er foreslået for det senmiddelalderlige Normandiet af Guy Bois i *The Crisis of Feudalism* (1984). Bois tolker skatte- og afgiftssystemer som en to-kars-model, fremfor som isolerede og uafhængige.¹² Hermed forstås, at hvis den ene falder, stiger den anden, og omvendt. Skat og afgifter gjorde indhug i samme økonomiske grundlag, nemlig bønderne, og var derfor parallelle "kar". Bois selv ser sit værk som et opgør med den franske institutionelle skatteforskning:

"The historian, riding the wave of seigneurial documentation, thus tends to be caught in two sorts of error: he ascribes to the seigneurial economy

¹⁰ Larsson 1984, s. 114–118; Retsö 2017, s. 440.

¹¹ Hybel og Poulsen 2007, s. 299–322.

¹² Bois 1984, s. 181–182, 224ff, 260, 393–399.

a more important place than is appropriate; he assimilates only the legal aspects of peasant life”.¹³

Helt så konfliktorienteret er der vist ingen grund til at være med hensyn til den danske forskning. I stedet synes der at være en pointe i at se to-kars-modellen som et supplement til belysning af fænomenet “skat”, der trods alt rummer både juridiske, institutionelle, økonomiske, kulturelle og sociale aspekter.

I. Terminologien

Som Jahnke nævner i sin anmeldelse af Hybel og Poulsen, er terminologien, der blev brugt om skatter og afgifter i middelalderen, mangfoldig. Af de mest gængse udtryk kan man opremse “stud”,¹⁴ “inne”,¹⁵ “ægt”,¹⁶ “pagt”, “midsommergæld”, “jordskyld”, “toftegæld”, “arnegæld”,¹⁷ “beder” og “landehjælp”,¹⁸ mens eksempelvis “setgærd”,¹⁹ “førlov”,²⁰ “kværsæde” og “kongestol”²¹ sjældnere benyttes. Den mest udbredte tolkning af udtrykkene er, at de var baseret på en form for etableret system, hvor hvert udtryk rummer nuancer og gradforskelle, der i de fleste tilfælde ikke er tilgængelige for historikeren.²² Terminologien analyseres altså normalt ud fra en antagelse om, at hvert enkelt udtryk eksisterede isoleret og refererede til ét specifikt skattefænomen. Der er derfor også mangfoldige diskussioner om, præcis *hvilke* betydninger forskellige udtryk havde. Dette kan dog ikke gøres konsekvent, så man medregner også undtagelser i form af enkelte skatte- og afgiftsfænomener, der forstås som forhandlede – eller pålagte – afløsninger: dvs. arbejdspligter fremfor skatter eller afgifter.²³ Men selv i denne optik forstås afløsningerne som fastdefinerede fænomener. En illustration heraf ses i skatten

---

13 Bois 1984, s. 137.

14 Venge 1999, s. 9.

15 Christensen, W. 1903, s. 420.

16 Danstrup (red.), et al., 1956–1978, bd. 15, s. 414.

17 Christensen, W. 1903, s. 571ff; Venge 2004, s. 116.

18 Erler 1971, s. 347–348 (“bede”); Venge 2004, s. 409.

19 GJT, nr. 23. Setgærd er blot et andet ord for leding, jf. Bøgh 2007, s. 131; Christensen, W. 1903, s. 504ff.

20 Erslev 1909.

21 Poulsen 2003, s. 616–617.

22 En anden mulighed synes oftest repræsenteret ved fravær. Således finder man i Erhvervsarkivets *Regnskabshistorie* kun 2 siders indføring i den middelalderlige regnskabsføring i Europa, mens den danske udvikling fra middelalderen til 1850 symptomatisk tager udgangspunkt i folketællingen fra 1769 og Christian IV’s Store Reces af 1643 (Jensen, Liljegren og Tarbensen 2010, s. 14–16, 67–71).

23 Jf. ledingspligtens afløsning til skat i 1100-tallet (nedenfor) eller Christensens diskussion af gengærd og nyopfundet ægt (Christensen, W. 1903, s. 563–570). Se desuden Hedegaard 1985, s. 38ff.; Hybel og Poulsen 2007, s. 302ff; Lind, Jensen, Jensen og Bysted 2004, s. 135–136; Lund 1999, s. 383; Venge 1999, s. 13.

“leding”. Den omtales første gang i vikingetiden som krigstjeneste, altså befolkningens pligt til at stille i kongens hær. Senere blev den omlagt til en fast afgift – sandsynligvis omkring midten af 1100-tallet,²⁴ måske ved Rügengtogtet 1168.²⁵ Med indtægten fra ydelsen “leding” kunne kongen betale for udrustningen af professionelle krigere.²⁶ Herved var ledingen en skatteinstitution i egen ret; ét begreb, der dækkede over ét skatteforhold. Lignende afgrænsede definitioner er givet for alle skatteudtrykkene.

Problemet er imidlertid, at hvor ordet leding har en tydelig kontekst og udvikling, der kan klarlægges, er dette sjældent tilfældet med de øvrige udtryk. Eksempelvis defineres kværsæde til at være det samme som leding i de år, hvor denne blev ydet som skat. Ordet leding tjente herved kun som begreb for bøndernes aktive krigsindsats.²⁷ Forestillingen er således, at man havde forskellige ord for ydelsen leding, når denne blev ydet som enten krigstjeneste eller som rede penge. Niels Lund påpeger som argument for dette, at “man ikke kan lokalisere kværsædeområder eller adskille dem fra ledingsområder”,²⁸ altså at områderne er de samme, og begge udtryk refererer til (evt. afløst) krigstjeneste. Derfor konkluderer han, at de må være forskellige af tekniske årsager: Ét ord, når leding var reel tjeneste, og ét ord, når det blev ydet i penge. Dette er dog usandsynligt, da ledingstjenesten bestemt var afløst i senmiddelalderen, hvor begge ord endnu benytttes. En mere simpel og plausibel forklaring er derfor, at der blev brugt to forskellige ord for den afløste leding: Kværsæde og leding må herved være samme,²⁹ i hvert fald i senmiddelalderen. I et rigsregnskab fra 1525 kan man desuden se, at ordet kværsæde (“querst”), kun forekommer i herreder, hvor ordet leding ikke benyttedes.³⁰ Alt andet lige er det følgelig mere sandsynligt, at ledingens juridi-

---

24 Den første omtale af ledingstjenesten omlagt til pengeafgift er fra 1157–1164. I 1241 er denne systematiseret i Jyske lov (Hybel og Poulsen 2007, s. 304).

25 Malmros, in press. Jeg takker Rikke Malmros for at have delt manuskriptet til et længere og overordentligt grundigt arbejde om leding og bønder i Valdemartidens Danmark.

26 Arup 1925–1955, bd. II, s. 52; Venge 1999, s. 13; Hybel og Poulsen 2007, s. 302–304; Lind, Jensen, Jensen og Bysted 2004, s. 135–136; Hedegaard 1985, s. 38ff.

27 Lund 1999, s. 385. Spørgsmålet knytter sig tæt til en endnu igangværende diskussion om, hvorvidt ledingen blev fuldstændigt afløst i 1100-tallet.

28 Lund 1999, s. 383.

29 Om end man sandsynligvis korrekt kan antage, at man i vikingetiden/tidlig højmiddelalder har kunnet skelne kværsæden (retten til at blive hjemme) fra ledingen (krigstjenesten), jf. Poulsen 1995, s. 108.

30 KCGR, s. 353–354. Godt nok var der også flest selvejere i Jylland på reformationstiden (Bøgh 2007, s. 122), men dette afhjælper ikke problemet med, at terminologien ikke forekommer klar. Tvært imod.

ske terminologi, udbredelse og afgrænsning ikke var fuldkommen fastlagt.³¹ Af samme grund kan den mangfoldige skatteterminologi også tolkes modsat: at der ikke var et homogent og gennemtænkt system.

Dette illustreres i et skøde fra perioden 1525-1530 på seks fæstegårde. Heri lyder det, at hver gård i "skyld" (landgilde) årligt skulle udrede "3 ørte [ørtug] korn, 2 pund smør, 1 sk gæsteripenge, 1 skovsvin, med andre småbede, hvoraf tilhørte ham den halve part".³² Ordet "småbede" er interessant, da skatten "bede" defineres som kongemagtens hyppige ekstraskatteudskrivelser fra 1300-tallet og frem.³³ De "var noget, kongen skulle anmode andre om, [og derfor] kaldes de på latin precariæ, [eller petitio]³⁴ på dansk beder".³⁵ Skatten "bede" burde altså ikke optræde i et fæstebrev, der – i mangel af bedre ord – kan beskrives som en privat lejekontrakt. Hvis terminologien var fastdefineret, og hvis man i øvrigt skelnede mellem skatter og andre ydelser, burde udtrykkene ikke optræde i andre sfærer end deres egen. For bederne er dette dog allerede bemærket i forskningen, hvor det fremgår, at alle jordejere, kunne bede deres undergivne om ekstraafgifter, både i penge og naturalier.³⁶ Man kan herved ikke se en tydelig forskel på bedens tilhørsforhold ved enten konge, aristokrati eller gejstlighed.

På den anden side skal det bemærkes, at udtrykket bede i kongelige opkrævninger optræder mindre hyppigt op mod 1400-tallet, hvor det dels erstattes og dels suppleres med "landehjælp". En hjælp, altså skat, kongen skulle have fra befolkningen. Men på trods af denne sproglige ændring betragtes beden og landehjælpen i forskningen som strukturelt samme skat, dvs. ekstra(ordinær)skatten, "fordi hver udskrevet skat i parlamentarisk forstand udgjorde et brud på den etablerede samfundsorden".³⁷

Den sproglige glidning fra bede til hjælp ses imidlertid kun i kongens ekstraskatter. Alt efter hvilken rolle, man tilskriver kronologien, kan dette tale for en vis grad af adskillelse: Ovennævnte fæstebrev benytter ordet bede efter kongemagtens overgang til landehjælp. Herved kunne man tænke, at aristokratiet overtog en delvis forladt, men velkendt, skattejuridisk terminologi. Særligt fordi

31 Terminologiforvirringen genfindes i Mikael Venges skatte-monografier for tiden frem til 1536 (Venge 2002; Venge 2004). Her benytter han skatteterminologien, som om den var specifik og afgrænset, mens han sjældent giver egentlige definitioner (hvilket netop er Jahnkes kritik af både skatteforskningen i almindelighed og Hybel og Poulsen i særdeleshed). Snarere tværtimod. Han påpeger bl.a., at inne, der oprindeligt var arbejdspligt for kongen, også bruges i betydningen "at yde skat" (Venge 1999, s. 13).

32 DH, s. 220 (1525-30), se desuden s. 185 (8. februar 1514), samt DHD, nr. 163 ("som giver 6 pund i årlig skyld tillige med andre afgifter (bedhe)", s. 172).

33 Jf. bl.a. ordforklaringen til Venges skatte-monografi for senmiddelalderen: "Bede: 1300-tallets ekstraordinære skat, bevilget på tinge" (Venge 2004, s. 409). Se desuden Poulsen 2003, s. 513.

34 Bosl 1994, s. 43.

35 Danstrup (red.), et al. 1956-1978, bd. 15, s. 416

36 Bosl 2014, s. 43, 45, 48; Erler 1971, s. 346-348.

37 Venge 2004, s. 264.

aristokratiet i perioden ikke benyttede landehjælp på samme måde som bede. Dette ville dog heller ikke give meget mening, da aristokratiet netop ikke skulle bruge *landehjælp*. Ordet "hjælp" ses imidlertid heller ikke ved aristokratiet, selv om denne korte form findes i kongelige skrivelser.³⁸ På den anden side havde kongemagten heller ikke fuldstændig bortkastet ordet bede i 1400-tallet, jf. "Vi Christoffer konge har oppebåret af Otte Nielsszøn [...], hvilke han har oppebar [...] på vore vegne af vor bede og hjælp".³⁹ Konklusionen må være, at kongens officielle skatteterminologi for beden ikke var forskellig fra aristokratiets formodede private terminologi for afgifter.

Udover dette kan man i fæstebreve finde udtryk som "andre småskatter".⁴⁰ Her bliver det interessant, fordi fæstebønderne ikke burde kunne give skat, men derimod afgifter (landgilde, jordleje osv.). En lignende terminologisk sammenblanding ses i fynboernes erklæring i Vendsherred 1440. Her lovede bønderne med "en samled [hånd, at] the rethelighe there arlige schat vtgiue there husbonde hwert aar."⁴¹ Skat bruges unægtelig i betydningen landgilde. Fæsterne skyldte altså deres herremænd skatter. Hertil må man overveje, at småskatterne og bederne netop omhandlede udefinerede ydelser, altså jordejerens ret til at indkræve (ekstra) afgifter, hvis behovet opstod. Retten til dette formuleres også i fæstekontrakter som "annen thienstæ".⁴² I praksis ses herved tre forskellige udtryk, der alle henviser til samme afgiftspraksis, nemlig retten til at pålægge de undergivne yderligere og udefinerede afgifter, uagtet om man var konge, privilegeret eller gejstlig.

Man må dog bemærke, at omtalen af "skat" og "bede" i de ovenfor diskuterede fæsteaftaler relativiseres som hhv. *småskat* og *småbede*. Heri anes muligheden for en forskel mellem kongens skat og jordejernes landgilde: Omfanget. Det er dog tvivlsomt, om dette skyldes institutionaliserede bestemmelser. Snarere kom kongens særposition nok af omfanget af hans jordbesiddelser: Kongen var indiskutabelt senmiddelalderens største individuelle jordejer⁴³, og som Erik Ulsig konstaterer, "besiddelse af jord var grundlaget for rigdom, magt og ære i

38 F.eks. rep. I nr. 7639.

39 Rep. I nr. 7639. Se desuden Rep. II nr. 933.

40 DHD, nr. 160, 167, 173, samt Helligåndskapellets ejendomme s. 123.

41 Jahn 1835, s. 511–513 (nr. 15).

42 GD, 2. rk., bd. II, s. 161–162.

43 Ved middelalderens slutning nåede krongodset sandsynligvis sit højdepunkt (før det ved overtagelsen af bispegodset ved reformationen nåede op på 44 % af riget) på maksimalt 10–12 % af riget. Før havde det ligget på omkring 5 % (Rasmussen 1994). Selvom dette kan synes beskedent, må man huske, at godset kun var underlagt én persons autoritet, hvorved det stadig gjorde kongen til storgodsejer sammenlignet med de aristokratiske slægter og bisperne.

middelalderen”.⁴⁴ Hertil må man forvente, at kongen ydermere fik legitim magt gennem sin militære kapacitet.⁴⁵ Derfor havde majestæten betydning og mulighed for at indtage en særegen forhandlingsposition over og over for det øvrige samfund. Denne position tillod, at han kunne fastsætte regler og bestemme i højere grad end de øvrige jordejere, men hans magt udsprang fra samme logikker og autoritet som disses.⁴⁶

Terminologien var således sammenblandet og uden tydelige markeringer af, hvorvidt en given skat/afgift tilkom kongens offentlige skatter eller jordejernes private afgifter. Dette indikerer en sproglig homogenisering af de “indkrævende aktører”, det vil sige gejstlige, privilegerede og konge i den foreslåede to-kars-model. Et realøkonomisk eksempel på dette findes desuden i selve årsagen til, hvorfor bederne, altså ekstraskatterne, overhovedet blev nødvendige: I begyndelsen af 1300-tallet overgik mange bønder til fæste,⁴⁷ hvilket gjorde indhug i kongemagtens indkomstgrundlag og skabte forudsætningen for adelsgodset. Overgangen til fæste blev stoppet, delvis ved lov og delvis ved et nedsat skattetryk på selvejere.⁴⁸ For at dække det mindskede beskatningsgrundlag (færre selvejere) blev de landsdækkende ekstraskatter introduceret. I 1300-tallet, hvor disse betegnedes beder, blev de udskrevet næsten årligt, og i 1400- og 1500-tallet, hvor de kaldtes landehjælp, blev de udskrevet hvert andet eller tredje år.⁴⁹ Selvejernes overgang til fæste vidner direkte om et dynamisk felt mellem skat og landgilde (de to “kar”) og deres generelle position over for de “indkrævende” samfundssegmenter.

Endelig skal det bemærkes, at selve den observation, at det kan være problematisk at adskille skat og afgift institutionelt ud fra terminologien, ikke er ny. Således bemærkede Kristian Erslev samtidig med William Christensen, at “man brugte de samme Udtryk om den offentlige Skat og den private Landgilde og kun-

44 Ulsig 1968, s. 9. Ulsigs karakteristik er nuanceret af Dahlerup, der udvider tanken ved at tage højde for titler og embedsbesiddelse (Dahlerup 1971, s. 74). Hertil kan man dog spørge, om titler- og embedsbesiddelse reelt fulgte omfanget af godsbesiddelse? Dahlerup tager bl.a. for givet, at ridderne nødvendigvis hørte til i aristokratiets top. Knud Prange har kritiseret både Ulsig og Dahlerup ved at påpege, at ridderne kunne være fattige, samt at vurderingerne af godsbesiddelse er kvantitative og tager udgangspunkt i antallet af ejede gårde. Gårde, der naturligvis kunne have forskellig størrelse og ligge på jorder af forskellig bonitet (Prange 1988, s. 202). Mod dette må man dog overveje, om ejerskab af f.eks. 300 gårde (definitionen af magnaterne, dvs. højaristokratiet), uagtet deres størrelse og jordbonitet, skal ses som udtryk for stor rigdom.

45 Poulsen 2011, s. 282.

46 I hvert fald i udgangspunktet. Man må være sig bevidst, at fordi middelalderens primære kilde til legitime krav var hævd, blev kongens militære og jordbesidderske magt “blot ved tidens gang, [...] forvandlet til ret” (Skyum-Nielsen 1955, s. 91). Hvad der i udgangspunktet var magt baseret på elitens generelle logikker, må derfor med tiden have kørt ud på et parallelt – men bestemt beslægtet – spor.

47 Dahlerup 1989, s. 19ff; Hertz 1978, s. 88–89; Hybel 2017, s. 255; Poulsen 2007, s. 391.

48 Bøgh 2007, s. 140; Christensen, W. 1903, s. 526.

49 Venge 2004, s. 301.

de aabenbart ikke se synderlig Forskel paa dem”.⁵⁰ Kristian Erslevs udlægning er således den samme, som her foreslås: Man må tage terminologien som udtryk for en samlet opfattelse af øvrighedsmagterne. Det samme ses i Otto Brunners karakteristik af skattesystemet i de tyske stater, at “So viele Herrschaftsverhältnisse bestehen, so vielen Steuerarten wird man unterschieden können.”⁵¹ Der var altså lige så mange skattetyper, som “herskabstyper”, dvs. der var ingen ensartethed og styring af skattesystemer og følgelig ingen klar adskillelse af private afgifter og offentlige skatter. Det er påfaldende at se denne tendens i ældre forskning, da man i Hybels noget yngre *The Nature of Kingship* (2017) ser det modsatte:

“In addition, the medieval terminology was far from consistent. In stateless societies, such as the medieval, the distinction between private and public sphere was inherently vague [...] Still, we have indications of an awareness of this difference at an early point of time. In a passage in the Old English poem Beowulf, a distinction was made between ownership of land and what belonged exclusively to the king, namely the territory of the realm”.⁵²

Det er mærkværdigt, at Hybel bemærker terminologien og alligevel afviser det udsigelsespotentiale denne har til fordel for Beovulfkvadet. Særligt fordi det ikke er overbevisende eller logisk, at et tidligt middelalderligt engelsk digt kan gøres til repræsentant for en dansk middelalderlig forståelse af begreberne privat og offentlig eller til argument for en institutionel adskillelse heraf.⁵³ Slet ikke når det sker i opposition til egentligt diplommateriale. Min pointe er imidlertid ikke, at al forskning baseret på en institutionel adskillelse skal forkastes. Denne vinkel er et relevant analytisk greb, hvis man vil belyse konge- og centralmagts udvikling. Derimod bør man være opmærksom på, at terminologien giver indblik i et samfund og en skattekultur, hvor kongen som strukturel økonomisk institution var sammenlignelig med de andre øvrighedsmagter: De var alle ens om at være modtagere af skatter/afgifter.

50 Erslev 1896, s. 197. Læs desuden Astrid Friis' kritiske gennemgang af administrationen af de danske statsfinanser forud for Christian III (Friis 1942).

51 Brunner 1965, s. 273. Dette forhold kan til dels også hævdes i dansk kontekst, jf. Poulsen 1955, s. 101.

52 Hybel 2017, s. 222.

53 Bemærk desuden at opdelingen af “private” og “offentlige” sfærer i økonomisk og lovgivningsmæssig henseende i international forskning først ses som en ambition fra 1600-tallet og en realitet fra 1700-tallet, da adskillelsen forudsætter en proto-moderne stat for at kunne konceptualiseres (Tamanaha 2008, s. 380–381).

II. Regnskaberne

Ser man på periodens regnskaber, vil man opdage, at der ikke kan have eksisteret nogen konsensus omkring, hvad der kvalificerede et sådant. Dertil er forskellene for markante. Man kan f.eks. betragte regnskabet for Malmø 1517-1520, der symptomatisk er udgivet og kendt som "Lyder van Fredens kæmnerregnskab".⁵⁴ Det tager altså navn efter regnskabsholderen Lyder van Freden fremfor efter dets geografiske tilhørsforhold. Dette gør det, fordi den personlige dokumentationspligt og -evne stod centralt i perioden. Grethe Jacobsen, der har diskuteret regnskabet, karakteriserer derfor heller ikke overraskende regnskabet som et resultat af "den omhyggelige og samvittighedsfulde Lyders embedsperiode."⁵⁵ Regnskabet forstås som både tidstypisk og exceptionelt, fordi, som Jacobsen skriver, "at det var en fleksibel administration".⁵⁶ Regnskaber som Lyder van Fredens, med en koncis opstilling og en gennemskuelig struktur, giver let indtryk af, at perioden havde en velfungerende administration. Administrationen i Malmø og de andre købstæder var nok også ganske effektiv,⁵⁷ men ikke på grund af centraladministrationen og statsbureaukratiet. Der findes nemlig tilsvarende eksempler på ganske rodet "officiel" regnskabsførelse. Sådant et findes i Niels Clementsens gældsboek.⁵⁸ At kilden her tager navn efter forfatteren er logisk, da der er tale om en privatpersons regnskabsføring og optegnelser over debitorer. Når den alligevel er interessant i denne sammenhæng, er det fordi Clementsen ikke blot var aristokrat, men også skriver for Kong Hans og senere landsdommer.⁵⁹ I kraft heraf er det en rimelig formodning, at han havde kendskab til embedsværket og administrationen – herunder den praktiske regnskabsføring – og at han herfra kunne kopiere systemer og arbejdsgange for at lette sin egen regnskabsføring. Alt andet lige må man formode, at orden i egne regnskaber var ønskeligt.

Alligevel er regnskabet mildest talt en gang rod. Selvfølgelig kan man hævde en vis orden, da det er topografisk inddelt i 35 forskellige jyske herreder,⁶⁰ men længere går strukturen ikke. I den første del (1500-1504) nævnes først Ny sogn uden angivelse af dato eller år.⁶¹ Herefter følger Gammelsogn "anno 1500", så Ringkøbing "anno domini", antageligvis også år 1500, herefter Ringkøbing "anno domini 1502",⁶² efterfulgt af fire sogne uden årstal.⁶³ Man kunne formode, at

---

54 Jf. LFK; Jacobsen 1985.

55 Jacobsen 1985, s. 222-223.

56 Jacobsen 1985, s. 236.

57 Se Jacobsen 1985.

58 Kilden er optrykt i Secher og Thiset 1886-1888, s. 199-251.

59 Secher og Thiset 1886-1888, s. 196.

60 Madsen 2006, s. 112.

61 Secher og Thiset 1886-1888, s. 199.

62 Secher og Thiset 1886-1888, s. 202.

63 Secher og Thiset 1886-1888, s. 204-206.

disse var fra 1502, men de efterfølges af to topografisk ubestemmelige gældsposter fra “1500 primo”.⁶⁴ Her er gældsbogen altså tilbage i år 1500. Så No sogn år 1502 efterfulgt af fem sogne uden angivelse af årstal før den næstsidste gældspost dækkende Rind sogn “anno domini 1500”.⁶⁵ Den sidste gældspost i regnskabets første del omhandler 17 skyldnere, “Debitores anno domini”.⁶⁶ Hvilket år, der her er tale om, nævnes ikke. Denne sammenblanding af topografi og kronologi er gennemgående i alle gældsbogens dele. Udover en uordentlig opstilling skelner gældsbogen heller ikke mellem, hvilke typer af indtægter der er tale om: Seks mark for salget af en hest til en rådmand i Viborg⁶⁷ står mellem indtægterne fra gæsteripenge i Clementsens len,⁶⁸ og hvad der ser ud til at være sagefaldsindtægter (dvs. penge fra bøder): “Christiern Morthenssøn i Eyssing 10 marck penninghe for thee herwerckæ [hærværk], her Iens Christiernssøn lodt komme hannum offwer”.⁶⁹ Også indfæstningsbeløb optræder i gældsbogen.⁷⁰ Det er simpelthen én oversigt over hele Niels Clementsens debitorøkonomi uden skelnen mellem offentlige og private systemer; indtægter står slet og ret som indtægter. Her er vi tilbage ved artiklens hovedpåstand om to-kars-modellen. Niels Clementsens gældsbog viser tydeligt en mand, der ser sin økonomi under paraplybegrebet “øvrighedsmagt”, hvor der ikke skelnes mellem hans privatøkonomi, indkomstposterne fra hans administrative position (lenet) og penge/naturalier, han opkrævede på kronens vegne.

Når dette er bemærket om Niels Clementsens gældsbog, står spørgsmålet selvfølgelig tilbage om det var tidstypisk eller særegent. Modsat kan man f.eks. i lensregnskabet for Næsbyhoved 1502-1511 se et regnskab, der tydeligt adskiller bl.a. jord(leje)indtægter fra “øvrige indtægter”.⁷¹ Pointen er imidlertid, at Niels Clementsens gældsbog er begge dele. Den illustrerer, at selvom man kan finde veludførte og systematisk opstillede regnskaber i perioden, eksisterede modsætningen også, tilmed blandt samfundseliten. Og det uden at det medførte administrative eller bureaukratiske problemer.

Udover den manglende standardisering af regnskaberne rummer enkelte regnskaber også store interne forskelle, f.eks. bruges der forskellige udtryk om samme fænomener. Bredden i regnskabernes udformning (og kvalitet) vidner om, at embedsværket og administrationen endnu var ved at blive etableret og følgelig stod svagt.⁷² Det er i hvert fald tankevækkende, at periodens mest komplette regn-

64 Secher og Thiset 1886–1888, s. 206.

65 Secher og Thiset 1886–1888, s. 206–208.

66 Secher og Thiset 1886–1888, s. 209.

67 Secher og Thiset 1886–1888, s. 209.

68 Secher og Thiset 1886–1888, s. 209.

69 Secher og Thiset 1886–1888, s. 218.

70 Se eksempelvis Secher og Thiset 1886–1888, s. 223.

71 NLR, 34, s. 277.

72 Se desuden Cole, in press.

skaber oftere findes i byerne, udarbejdet af købmænd,⁷³ end omkring kongen. Hermed ikke sagt, at både grundige og omfattende regnskaber ikke kan findes omkring kongen. Lensregnskab for Næsbyhoved er allerede nævnt, men også Claus Gjordsens registre fra formodentligt 1523-1525, hhv. *Slotsregisteret* (marts 1523),⁷⁴ *Lensregisteret* (1523-1524)⁷⁵ og *Registeret over kongeligt gods og rente* (1525)⁷⁶ illustrerer tydeligt dette.⁷⁷ Alligevel er disse ikke standardiserede.

Claus Gjordsens tre registre kan også belyse en anden vigtig pointe omkring senmiddelalderens administration. Selvom de er udarbejdet af samme forfatter inden for relativt kort tid, har de tydelige og påfaldende forskelle. Før det første er *Registeret over kongeligt gods og rente* mere detaljeret med en opremsning af hver enkelt skyldig gård i hvert af de opregnede len, 2.923 gårde i alt. Antageligvis er der tale om en opregning af kongens "strøgods", altså indtægterne fra de mindre len, der hverken var slotslen eller forpagtet til adelen.⁷⁸ Modsat dette registers originale 195 sider tæller *Slotsregisteret* blot 27 sider,⁷⁹ mens *Lensregisteret*, hvortil originalen er gået tabt, i moderne optryk omfatter 42 sider.⁸⁰ Alle tre registre blev udarbejdet for at få styr på finanserne efter Christian II's flugt og til dels for at understøtte Frederik I's krav om øget udbytte af lenene over for rigsrådet i begyndelsen af hans regeringstid.⁸¹ Men i disse processer udgør de forskellige led. *Slotsregisteret* er formodentlig lavet i forbindelse med Frederik I's hyldning. *Lensregisteret* blev antageligt udformet på samme tid, men først afsluttet efterfølgende.⁸² Modsat blev *Registeret over kongeligt gods og rente* forfattet efter Frederik I's magtkonsolidering og først efter en opfordring fra kancelliet til

73 For købmændenes – her de slesvigske købmænd – nidkære regnskabsføring se Stefan Pajung og Bjørn Poulsens diskussion af Flensborgkøbmanden Namen Jansens handelsnetværk og regnskabsbog (Pajung og Poulsen 2014, særligt s. 39–41).

74 NDM, bd. 6, XXXIV, s. 270–287.

75 NDM, bd. 6, XXXV, s. 288–330.

76 KCGR, jf. s. 17–18 for datering på samtlige af Gjordsens registre.

77 Bemærk dog, at Jahnke i sin anmeldelse er kritisk over for Ole Færchs udgivelse af regnskabet, der her anvendes. Faktisk så meget, at han konkluderer, at "alt i alt er udgaven videnskabeligt set noget nær ubrugelig" (Jahnke 2017, s. 273). Dog er næsten alle Jahnkes forbehold rettet mod fejltransskriptioner i udgivelsen, hvilket klart giver den en uhensigtsmæssig brug for filologiske studier. På den anden side ses Repertoriet ofte benyttet i forskningen, selvom ortografien heri er moderniseret og udjævnet af dets udgivere. På samme måde kan indholdet af Færchs udgivelse ligeledes anvendes. Slutteligt bør det dog bemærkes, at Jahnke opponerer mod den tilknytning registeret formodes at have til Claus Gjordsen, jf. "Man kan sagtens antage, at Gjordsen har kendt registeret, og man kan opstille den hypotese, at han har ladet det udfærdige, men slet og ret at kalde det hans register er at gå for vidt" (Jahnke 2017, s. 266). Denne indvending må man give Jahnke medhold i, men bemærk, at den ikke er aktuel for registerets tilblivelseshistorik, som den præsenteres her.

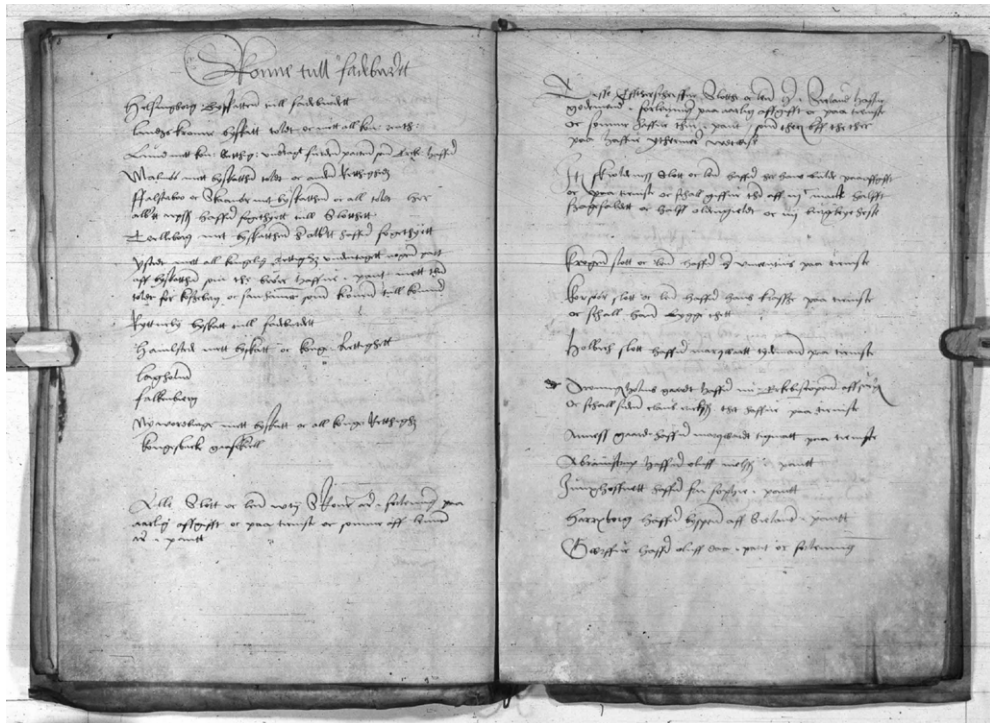
78 KCGR, s. 13–17.

79 SA. Kongens fadebursregnskaber (1521 – 1525).

80 NDM, bd. 6, XXXV, s. 288–330.

81 DM, 3:1, XIII, s. 136–139; Hybel og Poulsen 2007, s. 100–101.

82 KCGR, s. 17–18.

Side fra Claus Gjordens slotsregister (1523). Som det fremgår, er regnskabet ganske nydeligt opstillet: Grundet Claus Gjordens ordentlighed, forstås. Samtidig er forskellen fra den 329 år ældre *Pipe Roll* tydelig (nedenfor).

Foto: Arkivalieronline, Statens arkiver, København, Regnskaber 1433–1559, Kongens fadbursregnskaber 1521–1525, via www.sa.dk.

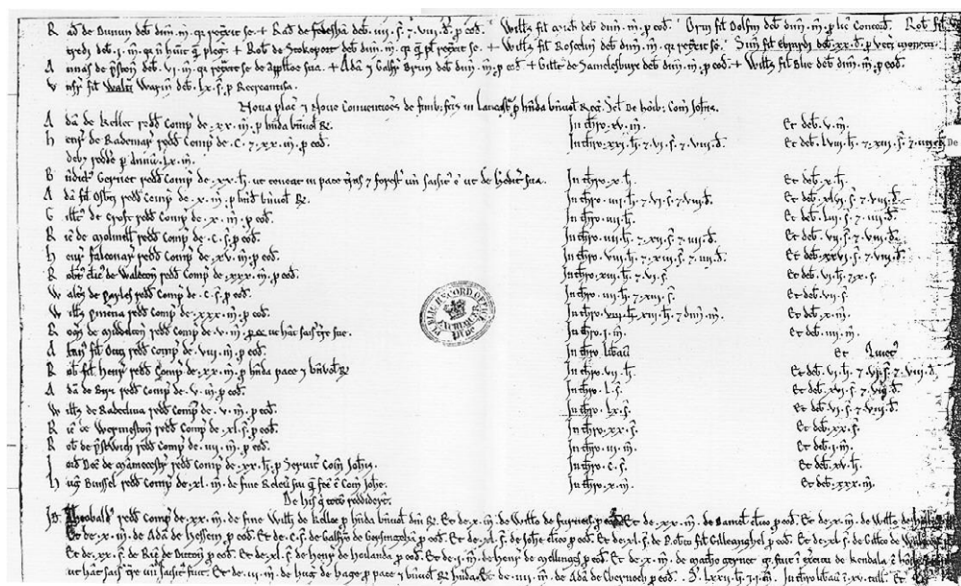
lensmændene om at indsende jordebøger og registre.⁸³ Alene det faktum, at man kan sammenkoble disse regnskaber med specifikke skrivelser og politiske situationer, giver tydelige indikationer om bureaukratiseringsgraden og embedsværket i perioden. Modsat hvad man f.eks. ser allerede i højmiddelalderens Englands årlige *Pipe Rolls*,⁸⁴ indsamlede man ikke jordebøgerne for at opdatere kancelliets eksisterende finansielle oplysninger, men derimod for overhovedet at etablere disse. Et vist bureaukрати kan herved ikke benægtes, men samtidig synes det at tale for, at slutningen af 1400-tallet og starten af 1500-tallet så hidtil usete centraliserings- og bureaukratiseringstendenser og ditto -ambitioner.⁸⁵

At 1500-tallets bureaukratiambition først var ved at tage moderne form ses slutteligt i den tætte forbindelse, der er mellem Claus Gjordsens tre registres udtryk, omfang og funktion. De blev forfattet på en bestemt måde og var orienteret

83 KCGR, s. 18.

84 Friis 1942, s. 2; Kypta 2014. Se desuden Venge 1995, s. 100.

85 Jf. desuden Poulsen 1997, s. 118 ("Accounts from medieval Danish demesnes are few. This to some degree reflects the fact that book-keeping and other aspects of documentation were slower to develop in Denmark"), eller Hybel og Poulsen 2007, s. 95ff, hvor det antydes at 1300- og 1400-tallets bureaukratisering primært foregik blandt gejstligheden, og at samme proces ved kongemagten først synes at kunne dokumenteres i 1500-tallet.

Side fra den årlige *Pipe Roll* fra 1194. Layoutet viser tydeligt, at dokumentet er opført med en fast, gennemtænkt og standardiseret struktur. Det er symptomatisk, at det i England allerede i 1100-tallet er en etableret del af embedsværket, mens noget lignende først ses i Danmark efter reformationen. De danske middelalderlige velordnede regnskaber kan krediteres til den enkelte skrifters kompetenceniveau; de engelske *Pipe Rolls* til bureaukratiet.

Foto: William Prestwidge, fra National Archives i Kew (reproduceret under Creative Commons Licens).

efter specifikke formål. Det samme kan konstateres for Lyder van Fredens og Niels Clementsens regnskaber, der tilsammen giver et væsentligt indblik i senmiddelalderens skattebureaukrati. Der var et embedsværk, men ikke ét, der var konstant funktionelt. Derimod blev det operationaliseret til bestemte formål. Af samme årsag var det relativt svagt, samtidig med at det kunne nå rundt i hele riget. Dette er også bemærket af Poulsen, der karakteriserer periodens administration som:

“en overgangstid, hvor staten fra at hvile i en ’husholderisk’ men uoverskuelig ’domæneøkonomi’ bevæger sig mod økonomi, hvor lenene var centralt registrerede og styrede, men hvor disse kun udgjorde en del af det økonomiske potentiale [...] Regnskabsopgørelsen giver os altså kun et øjebliksbillede af en struktur, der var i konstant forandring [...] I denne sammenhæng skal det blot erindres, at skattestaten – i Slesvig som andre steder – alment må ses på baggrund af netop de grænser, som den ’husholderiske’ senmiddelalderlige domæneøkonomi bød [...] I en stat, hvor en virkelig central forvaltning manglede.”⁸⁶

86 Poulsen 1990, s. 38–39, 51, 61. For begrebet domænestat se Petersen 1975; Poulsen 2012, s. 72–75.

Staten og statsadministrationen var på vej imod mere ordnede forhold, men langt fra i mål, og skattevæsenet var endnu i gang med at blive etableret i den tidlige moderne form, hvorfor det var en flersidet og til tider ulogisk størrelse.⁸⁷

III. Bureaukratiet⁸⁸

Ovenstående analyser af terminologi og regnskaber viser altså, at der i praksis var en opfattelse af øvrighedsmagterne som repræsentant for samme funktion: De, der indkrævede. Dette betyder imidlertid ikke, at der ikke var både tekniske og praktiske forskelle mellem disse. Et væsentligt levn til at studere disse forskelle er de kongelige kvitteringer for korrekt regnskabsaflæggelse⁸⁹ og skatteoppebørsel samt periodens regnskabsmateriale. De vidner om en tiltagende udskillelse af kongen fra øvrighedsmagterne. Starter vi ved skatteoppebørselskvitteringerne er disse interessante, da de både blev skrevet mellem skattepligtige og aristokrater⁹⁰ og efterfølgende mellem aristokratiet og kongen.⁹¹ De blev altså udformet i to led. Herved er de levn fra en proces, der dokumenterer skatternes bevægelse mod kongemagten: Et klart vidnesbyrd om dennes særposition.

Dokumenteringen af pengenes bevægelighed var essentiel for aristokratiet, der gennem lensmandsembeder nød godt af kongens skatter. I Valdemarstiden måtte ombudsmanden f.eks. beholde halvdelen af de opkrævede skatter, hvilket gav incitament for regnskabsføring. I 1200-tallet blev ombudsmændene erstattet af slots- og borgfogeder, der op imod senmiddelalderen blev til *lensmænd*.⁹² Under Erik af Pommern gik ekstraskatterne direkte til de aristokratiske lensmænd, fordi de “antoges at anvende alle indkomne midler hertil [deres embede]”.⁹³ Dette ændrede sig i 1500-tallet, hvor lensmændene i tiltagende grad blev embedsmænd

87 Vogt 2014.

88 Mht. “bureaukrati” bruger jeg her Max Webers definition af idealtypen “det rationelle bureaukrati”. Dette er en etableret institution i formaliserede relationer med faste kompetencer, skriftlighed, adskillelse af privatliv og embeder, regelbaseret, regelmæssigt og med ret til magtudøvelse (Weber 1922, s. 126–130 (§4 og 5). Da der netop er tale om et ideal forstår jeg disse elementer som parametre, man kan undersøge nærmere og som selvsagt kan variere i omfang og udbredelse over tid. Således bliver spørgsmålet om bureaukrati ikke et enten-eller spørgsmål. Dog vurderer jeg, at et kvantificerbart kriterium for “bureaukrati” må være forekomsten af overlevet skriftlig evidens for faste arbejdsgange og regelmæssig informationsudveksling om rutinemæssige forhold, eksempelvis systematiserede skatteindberetninger eller løbende opdaterede oversigter over rigets indkomst. Selvom der selvfølgelig også findes andre analytiske muligheder, jf.: Cole, in press.

89 GD, 2. rk., bd. II, 63; rep. I nr. 7895; rep. II nr. 98, 2447.

90 GD, 2. rk., bd. II, 178; rep. II nr. 113, 137, 931.

91 DCP nr. 84, 85, Missiver I nr. 36, 69, 106, 166; rep. I nr. 7659, 7666; rep. II nr. 138, 711, 933, 1197, 1209, 1210, 1226, 1286.

92 Orning og Poulsen, in press.

93 Dahlerup 1989, s. 76.

under kongen fremfor selvstændige aristokratiske aktører.⁹⁴ Én konsekvens var, at lensmændene skulle gøre regnskab for kongen som evidens for god embedsførelse. Dog var der tale om en langsom proces, der først tog form efter reformationen,⁹⁵ og desuden må man overveje, hvorvidt senmiddelalderens stigende dokumentation skete på lensmændenes foranledning (som personlig sikkerhed) eller på kongens (centralisering af administration).

På den ene side kunne lensmænd forfølges på tinge for utilstrækkelig regnskabsaflæggelse,⁹⁶ hvorfor de ganske sikkert havde en personlig interesse i at kunne fremvise bevis på deres uskyld. Der var ingen formelle krav til, hvordan dokumentationen skulle foregå. På den anden side er anklagerne for utilstrækkelig regnskabsaflæggelse levn til en embedsambition fra kongens side: Der skulle sættes skik på embederne gennem bureaukratisering.⁹⁷ De to muligheder udelukker dog ikke hinanden: Et krav fra kongen om skriftlige beviser på korrekt embedsførelse kan have affødt stigende interesse i regnskabsføring og -aflæggelse blandt lensmændene.⁹⁸ Dog må der være tale om en udvikling henimod middelalderens slutning, da kilderne herfra udtrykker en stigende tendens imod dokumentationspligt fra centralmagten. Denne tendens skal forstås i lyset af, at sen-

---

94 Erslev 1879, s. 39ff, særligt s. 44–46. Se desuden Netterstrøm 2012, s. 317–324.

95 Friis 1942.

96 Bisgaard 2014, s. 29–30.

97 Bjørn Poulsen antyder en sammenhæng mellem denne senmiddelalderlige tendens og Valdemars Jordebog (1231); at den senmiddelalderlige regnskabsopgørelse kan have "rødder" heri (Poulsen 1990, s. 62). Selvom begge tendenser udtrykker centraliseringsambitioner, tror jeg, at man skal være varsom med at se korrelation som kausalitet: Stats- og finanscentralisering gennem regnskabsopgørelser og -lister kan lige så vel - i både 1200-tallet og senmiddelalderen - have fundet inspiration i middelhavsområdet, Centraleuropa eller England. Dette forekommer endog mere plausibelt. Hertil skal man have in mente, at selvom Valdemars Jordebog udtrykker statsdannelsesambitioner, så er det mere sandsynligt, at dette var et (fejls)agent forsøg på etablering af en regnskabsførelsestradition end eksekveringen af en eksisterende tradition. Fraværet af opgørelser og regnskaber over rigets økonomiske forhold efter jordebogen antyder i hvert fald dette. For selvom man ser regnskaber som Valdemar Atterdags jordebog fra Odsherred bevaret i Roskildebispens Jordebog, 1370 (jf. Poulsen 1985), må hyppigheden af disse før senmiddelalderen karakteriseres som sporadisk, ligesom det må betones, at indholdet er regionalt (Jf. desuden Hybel og Poulsen 2007, s. 95–104, samt Venges karakteristik af Valdemar Jordebogens tydelige afhængighed af (overvejende ukendt) politisk kontekst (Venge 1995)).

98 I det hele taget skal periodens centraliseringstendens ikke blot tilskrives kongemagten, men nok ses som udtryk for en generel holdningsændring til statsdannelse og -styring i periodens slutning. Se f.eks. rigsrådets indstilling til Frederik I fra 1527, der resulterede i ensretning af tiendeydelsen, hvilket havde voldt problemer siden 1443 (Skyum-Nielsen 1955, s. 27–41).

middelalderens dokumentationspligt og bureaukrati var mangelfuldt.⁹⁹ Således pålagdes Mourids Nielssøn Gyldenstjerne i 1498 at skabe en jordebog over

“hwor meget hwer gard wed seg vdi Han herret om aaret oss plictig ær oc giffue skal til skat oc landgilde, oc hwat then heder til naffwenss som paa boer. Thi bedhe wii ether oc wele, at i strax lader giøre oc skriffue et register eller jordbog, ineholdende oc vdwisende, hwat oc hwor meget korn, smør, qweg, peninge, gyæss, hønss oc annet, hwat thet ær, som oss hwer gard ther i leeneta arligen giffue skal”.¹⁰⁰

Regnskabet eksisterede ikke – det skulle først laves, og det er usikkert, om det nogensinde skete. I fald jordebogen blev forfattet, er den ikke bevaret. Det modsatte gælder imidlertid for en folketælling i København, som Esge Bille blev pålagt i 1511.¹⁰¹ Begge arbejder beretter om en tydelig – og stigende – dokumentationsambition. Denne tendens kan tænkes at være startet tidligere, måske allerede fra Kong Hans’ regering (1483-1513), da Christian II’s flugt med statskassen og regnskaberne i 1523 efterlader et hul i kildematerialet, der giver plads til fantasien.¹⁰² Samtidig var de pålagte og udførte administrative opgaver ikke standardiserede, hvilket må være det bærende argument for, at embedsværket i perioden endnu var under definition og etablering.

Men hvad kan man udlede fra denne tiltagende tendens imod centralisering og bureaukrati? Jo, den sammenblanding af øvrighedsmagter, som skatteterminologien og regnskaberne antyder, var i senmiddelalderens slutning under opbrud på samfundsadministrativt niveau. Således eksisterede der mellem skatteindkræverne (øvrighedsmagterne) og kongen arbejdsgange, der skulle sikre pengenes bevægelse imod sidstnævnte; arbejdsgange, der i den praktiske administration medførte en forskel på kongens “offentlige skatter” og øvrighedsmagternes “private afgifter”. Det kan ikke fra analysen konkluderes, at denne praktiske administration rent kronologisk skal tidsfæstes til slutningen af middelalderen, da man

99 Dette er særligt tydeligt, når det betragtes i mødet med den tidlige renæssance. Udover Christian III’s generelle statsadministrative tiltag (Jf. Friis 1942) kan man f.eks. påpege retssagen mod Øresundstolderen Peder Hansen i 1548, der helt tydeligt illustrerer at Peder Hansens middelalderlige (og mangelfulde) toldpraksis ikke var tilstrækkelig i de nye tider (Enemark 1983). Se desuden Christina Lysgaard Mogensens ph.d.-afhandling *Idealstat og lov. En analyse af embedsmandsstaben i Christian II’s land- og bylov (1522)*, der netop adresserer statsdannelse- og embedsambitionerne i Christian II’s lov, 1522.

100 Missier I nr. 192. En kort ekskurs tilbage til skatteterminologien viser i øvrigt, at kravet til Mogens Nielsen Gyldenstjernes jordebog omtaler disse som adskilte, jf. “hwor meget hwer gard [...] om aaret oss plictig ær oc giffue skal til skat oc landgilde”, men at forskellen på disse ellers ikke behandles adskilt. Vel enten fordi forskellen var indforstået, eller fordi den var ligegyldig.

101 Missier I nr. 353. For tællingen se KD, I, nr. 197.

102 Dangstrup (red.), et al., 1956-1978, bd. 24, s. 260 (Riksråenskaper, Danmark); Hybel og Poulsen 2007, s. 100-101.

må formode, at monarkerne altid i et eller andet omfang havde behov for at få det, der tilkom dem. Man kan imidlertid fra på den ene side skatteterminologien, og på anden side øvrighedsmagternes begyndende systematiske fordeling og dokumentation, se, at senmiddelalderen var en periode, hvor der var forskellige opfattelser af, hvilke strukturelle ressourcer skatter og afgifter var, og at dette konstitueredes af, hvor de fysisk befandt sig. I første instans, hvor transaktionen var mellem det økonomiske grundlag, det vil sige bønderne, var interessen først og fremmest i transaktionen mod øvrighedsmagterne. Kvitteringerne mellem skatteopkrævere og bønder vidner herom. Med færdiggørelsen af denne transaktion kunne en mere kompliceret og bureaukratiseret behandling af ressourcerne tage form imellem øvrighedsmagterne. Kvitteringerne mellem kongens repræsentanter og kongen vidner om dette. I denne fase af ressourcernes bevægelse er det ikke meningsfyldt at betragte øvrighedsmagterne under ét. Når ressourcerne skulle fordeles, var der forskel på kongens rolle og den øvrige elite.

IV. Selvejere og fæstere

Selvom øvrighedsmagterne strukturelt kan forstås i samme funktion, skal man altså passe på ikke at reducere dem til én homogen masse. Når ressourcerne befandt sig i elitens hænder, var der en klar forskel på lensmand og konge. I dette afsnit er målet at fastslå en lignende intern nuance af artiklens anden strukturelle “masse”, nemlig bønderne.

Man opererer traditionelt med to bondesegmenter i senmiddelalderen: Selvejere og fæstebønder. Forskellen på disse var, at hvor førstnævnte ejede deres jord og svarede skatter til kongen, lejede sidstnævnte den jord, de bearbejdede. Her ved var de skattefri, men skulle til gengæld betale en afgift, landgilde, til jordejeren. Man kan i lyset af den terminologiske analyse formode, at denne adskillelse af de to bondesegmenter er illusorisk, men det lader ikke til, at virkeligheden var helt så simpel. Det primære argument for adskillelsen findes i selvejerbøndernes pligt til at yde offentlige skatter, altså “inne”, “stud” og “leding”. Disse skatter anses for centrale, fordi ledingsskatten gav selvejerbønderne en aktiv rolle i rigets militærvæsen: De finansierede det.¹⁰³ At denne rolle ændrede deres selvforståelse bekræftes i diplomaterialet, eksempelvis i et påbud fra Kong Frederik I til skattenægtende nordjyske selvejerbønder i 1526:

“manng wore ock kronenns iordt eyere bønner vdi Nørre Iwtlanndt sidde offwerhørrige och ey ville vdtgiffue theris rette aarlig skatth, lanndtgiilde och andre tyng [...] at naar szom bynderne haffue vdtgiffuitt theris le-

---

103 Arup, 1914, s. 80; Christensen, W. 1903, s. 422,w 498.

dinge, tha holdde the sziidenn hoss thennum alldt anddenn theris rette och aarlig vdtguffth”.¹⁰⁴

Efter at have betalt deres *leding* nægtede selvejerbønderne at betale de øvrige skatter, hvilke brevet omtaler som skat, landgilde, tyng og årlig udgift. Bemærk, at selvom samme terminologiske sammenblanding af skatter/afgifter, som blev demonstreret ovenfor, optræder, er brevet utvivlsomt et vidnesbyrd om, at nogle skatter var prægnante og eksisterede i egen ret. Bønderne i Nordjylland skelnede mellem ledingen og de øvrige skatter og betalte derfor kun førstnævnte. Dette er en gammel pointe. Eksempelvis har Erik Arup under inspiration af William Christensen karakteriseret ledingsskatten som “skatten fremfor alle skatter”.¹⁰⁵ De nordjyske bønders delvise skattenægtelse underbygger karakteristikken. Derfor bør man også tage det til efterretning, når Christensen ydermere definerede ydelserne inne, stud og leding som en særlig “trehed”, der kendetegnede selvejerbønderne:¹⁰⁶

“Forbindelsen Stud og Leding (uden Inne) bruges om de Ydelser, der kræves af skattepligtigt Gods i modsætning til skattefrit [...] På den samme Måde anvendes af og til også Ordet Leding alene, men oftere Udtrykket Skat og Leding [...] ligesom det at gøre Jordegods skatteskyldigt til Kronen kan betegnes simpelthen ved at komme det under Leding.”¹⁰⁷

Omtalen af inne blev sjældnere i perioden,¹⁰⁸ hvilket i lyset af Christensens observation må skyldes netop den trehed, disse skatter udgjorde. Imellem hver enkelt skelnede man nok ikke tydeligt mellem inne, stud og leding,¹⁰⁹ særligt fordi alle i perioden var omlagt til pengeafgifter¹¹⁰ frem for de oprindelige arbejdsbyrder, de dækkede over (gæsteri, arbejdspligt og militærtjeneste). De blev derfor oftest blot samlet under ledingsbegrebet. Leding optræder også i andre konstellationer end med inne og stud, jf. “alt thet bonde gotz, som Jess Bloberg j Holstebro haffuer [...] ey er giffuit leding oc setgierdh [setgerd] aff”.¹¹¹ Setgærd er vist blot – som kværsæde – et andet ord for leding.¹¹²

104 DH, 225 (1. november 1526).

105 Arup, 1914, s. 80.

106 Christensen, W. 1903, s. 498.

107 Christensen, W. 1903, s. 422.

108 Christensen, W. 1903, s. 434.

109 Jf. DCP, nr. 81: “stwdh [stud] oc ledingh”.

110 Christensen, W. 1903, s. 526.

111 GJT, nr. 23. Se desuden nr. 35, samt GD, 1., rk., bd. 3, s. 75.

112 Bøgh 2007, s. 131. Man finder også i Slesvig omtalen af kværsæde og leding, jf. Poulsen 2003, s. 618.

Selvom jeg har argumenteret for en økonomisk model, hvor bøndernes afgifter og skatter kan betragtes som udskiftelige, forekommer det, at der er en undtagelse i stud, inne og særligt leding. Det skal dog bemærkes, at denne undtagelse, som citatet fra Nordjylland 1526 angiver, kom fra bønderne, ikke centralmagten. Det synes således på sin plads at fremdrage en gammel pointe fra Johannes Steenstrup og konstatere, “at Skatterne ikke vare byggede paa Magtbud fra oven”.¹¹³ En pointe, der er særlig relevant i lyset af ledingskattens økonomiske betydning i senmiddelalderen: For selvom denne i udgangspunktet var lukrativ for kongemagten, så var den, grundet dens lovmæssige fastsættelse, kombineret med inflation, rent symbolsk og uden reel økonomisk vægt fra midten af 1300-tallet.¹¹⁴ Fra kongemagtens perspektiv gav det ikke mening at fastholde netop ledingskatten.

På den anden side kan man ikke konkludere, at ledingskatterne var ligegyldige for monarkerne. Et dokument fra 1493 fortæller om selvejerjord, der blev overdraget til kongen (som fæstegods), “for ther reddes icke querst [kværsæde] och ledinge aff.”¹¹⁵ Betalte man ikke sin ledingssskat, blev selvejerjorden omlagt til kronfæste.¹¹⁶ Ledingskatten var herved også en form for “vigtigste skat” for selvejerne rent formelt. Alligevel må man overveje, om ikke Christensens karakteristik (citatet ovenfor) af ledingskatten som kendemærke for skattepligtigt gods er reduktionistisk? Ledingskatten var ikke “skatten fremfor alle skatter”, fordi den angav skattepligt. Det var den derimod på grund af den sociale status, skat-

---

113 Steenstrup 1874, s. 149.

114 Arup 1914, s. 46–50, 91; Bøgh 2007, s. 130.

115 Rep. II nr. 7529. GJT, nr. 23.

116 Udover de anførte kildeeksempler se Hoffmeister 1983, s. 60.

ten forudsatte, nemlig selvejerstatus. Det at være selvejerbonde var unægteligt statusgivende, og ledingsskatten symboliserede denne status.¹¹⁷

At netop ledingsskatten blev formidler af denne status (fremfor både stud og inne) er ikke tilfældigt. Skatten havde nemlig (som berørt ovenfor) en oprindelig tilknytning til militærtjenesten:¹¹⁸ Modsat fæstebønderne og lig aristokratiet indtog selvejerne gennem ledingsskatten symbolsk en mere fremtrædende rolle i landets forsvar. Arup overvejer endda, at den middelalderlige titel “af våben”, der normalt oversættes til væbner og derfor anses for standsmarkør for aristokratiet,¹¹⁹ faktisk udspringer fra gruppen af selvejerbønder kendt som “havnebønder”. Bøn-

117 Selvejerbøndernes sociale og økonomisk stilling i middelalderen er et særdeles omdiskuteret felt. I store dele af historiografien betragtes selvejerbønder som udsatte; nærvæd stavnsbundne og pålagt for omfattende økonomiske byrder, uden væsentligt anderledes kår end fæstebønderne; ja vel nærmest dårligere på nogle områder (Bøgh 1979–1980, s. 286; Christensen, A.E. 1976, s. 257–260; Christensen, W. 1903, s. 508–525; Hertz 1978, s. 86–93; Jørgensen 1940, s. 479–80; Steenstrup 1886, s. 370ff). Dette billede gjorde Erik Hofmeister op med i publiceringen af sit speciale i artiklen *Selvejernes dispositionsmuligheder i dansk senmiddelalder* fra 1983. Hofmeister påpeger, at selvom selvejerne “langtfra kunne gøre hvad der passede dem” (Hofmeister 1983, s. 82), og selvom deres muligheder for frit at kunne disponere over egen jord blev begrænset i 1500-tallet, så er opfattelsen af deres byrder stærkt overdrevet (Hofmeister 1983, s. 83–86). Helt central er hans opgør og afvisning af teorien om selvejernes stavnsbånd. Sekundært påviser han, at selvejerne juridisk var autonome i perioden. Et resultat, der falder lidt til jorden, da Jeppe Netterstrøm siden har påvist, at det samme gjaldt fæstebønderne (Netterstrøm 2003, s. 84–86). Slutteligt påpeger han en dimension, der ofte overses i diskussionen: At selvejerbønderne *socialt* var mere velsete end fæstebønderne. For at forstå selvejerne, skal man altså ikke kun betragte deres økonomiske dispositionsmuligheder, men også deres sociale friheder, såsom at de ifølge landskabslovene var de eneste, der kunne være nævninge i markskels- og skurnævningesager (Hofmeister 1983, s. 85.) Af nyere analyser af selvejerne bør særligt Anders Bøghs *Bundones Regis* påpeges, da han i mange henseender tager afstand fra Hofmeisters korrektiv, særligt ved at fastholde betragtningen af selvejerne som underlagt et “stavnsbåndslignende arrangement” eller et “selvejerstavnsbånd” og ved en generel opfattelse af selvejerne som nærmest umyndige aktører (Bøgh 2007, s. 126–136, 140f. Se desuden Dahlerups bidrag til *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* (1989), der ligeledes ser bort fra Hofmeister (Dahlerup 1989, s. 91). Bøgh har unægteligt en central pointe i at påpege den økonomiske interesse, monarkerne havde i selvejerne, hvilke man derfor forsøgte at udnytte så meget som muligt. Alligevel kan det kritiseres, at han ikke tillægger Hofmeisters overvejelser større vægt, særligt de afsluttende bemærkninger om selvejernes sociale status. For selvom selvejerne rigtigt nok blev udsat for et øget økonomisk pres i senmiddelalderen, var de færreste fattige og de fleste endda i økonomisk fremgang (Hybel og Poulsen 2007, s. 322. Se desuden Poulsen 2003, s. 711–715, samt Poulsens diskussion af landboernes driftighed og kulturelle sammenlignelighed i senmiddelalderen/tidlig moderne tid (Poulsen 2014, s. 56–57). Periodens øgede økonomiske tryk på bønderne – særligt selvejerne – oversteg generelt ikke landbosamfundets fremgang og økonomiske formåen. Derfor gælder det, at selvom selvejerne på mange måder var en presset gruppe, og selvom deres tilværelse ingenlunde var problemfri, var de alligevel et befolkningssegment, man gerne ville være med i. Udover kongemagtens økonomiske interesse var de på lokalt plan en både social og kulturel elite: De besad i gennemsnit større jordområder, var rigere og var desuden “herrer i eget hus” (Bøgh 2007, s. 131–132. Hofmeister 1983, s. 57; Jyske Lov, bog 1 §34.) Således var selvejerbønderne bestemt en højstatus gruppe blandt landboerne.

118 Arup 1914; Jyske Lov, bog 3, særligt kap. 11.

119 Se Christensen, W. 1912–1913.

der, der ikke overgik til at betale ledingsskat, men i stedet anskaffede sig de tre folkevåben sværd, kedelhat og spyd, og hvert år aktivt indgik i militærtjeneste for kongen. Da de ikke skulle betale ledingsskatten, men i stedet yde militærtjeneste som aristokratiet, var de delvist skattefri, og blev netop kendt som våbenbærende bønder, bønder “af våben”.¹²⁰ Arups overvejelse er bestridt af både Poul Johannes Jørgensen¹²¹ og Sture Bolin,¹²² bl.a. herved at ledingspligtige bønder også anskaffede sig folkevåben, men som påpeget af Rikke Malmros er dette imidlertid en (hyppig) mistolkning af Jyske Lov (som Arup i øvrigt også begår): Folkevåben var ikke “folkelige våben”, men derimod fuld udrustning.¹²³ Carl Andreas Christensen har taget Arups tese i forsvar med samme indvending og har desuden påpeget, at havnebønder med skatteprivilegier kan spores helt op i 1600-tallet. Samtidig argumenterer han for, at selvom folkevåben betød fuld udrustning, blev havnebønderne over tid kendetegnet ved deres skjold, fordi ledingsbønderne fik stillet disse til rådighed.¹²⁴

Forholdene omkring selvejerbøndernes skatter afslører altså, at disse vitterligt indtog en særegen position i middelaldersamfundet. Derfor skal man nok også være påpasselig med at analysere netop skatterne inne, stud og leding parallelt med andre. Dette betyder imidlertid ikke, at de repræsenterer en institutionel adskillelse af private afgifter og offentlige skatter. I stedet blev de fastholdt, fordi de angav selvejerstatus forstået som positiv angivelse af tilhørsforhold til en socioøkonomisk gruppe, der grundet deres (indirekte) krigstjeneste var velansete. Selvejerbønderne og deres afgifter var givet ved lov, men det var ikke dette, der fastholdt dem som noget særligt. Det gjorde bønderne selv. Således kan disse selvejerskatter bidrage med yderligere nuancering af to-kars-modellen, når det økonomiske fundament betragtes: For selvom denne økonomiske model er illu-

120 Arup 1914, s. 38–40. Hypotesen er inspireret af Erslev (Erslev 1898, s. 224–233, særligt s. 228–229), der ser herremandsstanden som en konsekvens af ledingspligtens pengeafløsning: Bønder “af våben”, der med deres fortsatte militærtjeneste blev aristokratiet. Erslev ser imidlertid denne udvikling som afsluttet på Valdemar Sejrs tid. Arup anser udviklingen for igangværende i 1300-tallet “og endnu en rum tid efter” (Arup 1914, s. 40). I en 1914 artikel præsenterer Arup kun kort teorien, der imidlertid udfoldes i hans Danmarkshistorie (Arup 1925–1955, bd. I, s. 221, 286).

121 Jørgensen 1940, s. 212, 282, 376ff.

122 Bolin 1934, s. 112ff.

123 Malmros, in press.

124 Christensen, C. A. 1941, s. 305–314. Rikke Malmros (in press) forholder sig ikke direkte til spørgsmålet om havnebønderne, men ser omlægningen af ledingstjenesten til én skat som ét moment, gennemført i 1168. Denne bevægelse umuliggør muligheden for den flydende bondegruppe, der ses i Arups og Christensens udlægning af havnebønderne. Malmros adresserer dog ikke spørgsmålet uden for hendes undersøgelsesperiode (Valdemarstiden), hvorfor Christensens påvisning af særegne, kvalificerede skattefri (på beskedne sædegårde) havnebønder (samt fribønder og maalsbønder) i både 1400-, 1500- og 1600-tallet endnu er en ganske kvalificeret udlægning (Christensen, C. A. 1941, s. 309–313). For spørgsmålet om fribønder se desuden Jespersen 2015, s. 20–31. Man kan desuden afslutningsvis spekulere, om netop skjoldet var baggrunden for det at bære våben i heraldisk henseende – at besidde og værne om et våbenskjold?

strativ for ressourcernes bevægelse imod øvrighedsmagterne, så er den samtidig en reduktionistisk fremstilling af aktørerne: Bønderne, der “gav”, og øvrighedsmagterne, der “modtog”.

To-kars-modellen. Muligheder og begrænsninger

Artiklen har argumenteret for muligheden for at analysere og fortolke den økonomiske relation mellem bønder og øvrighedsmagter i den Bois-inspirerede to-kars-model. Den overordnede konklusion må være, at dette ikke kun er meningsfuldt, men at denne forståelse faktisk også kommer til udtryk flere steder i kilderne. Således kan der være en metodisk pointe i at analysere de “privatretlige” og “offentligretlige” kilder parallelt (jf. Hybel og Poulsens metode fra artiklens indledende afsnit). Dog med de forbehold for inne, stud og leding, som gives i sidste kapitel.

Når dette er bemærket, er det dog samtidig åbenlyst, at to-kars-modellen skal tages med forbehold for de problemer, den medfører. Bois’ model finder inspiration i marxismen og dette medfører nogle problemer, der er blevet åbenlyst i artiklen.¹²⁵ Bønderne var eksempelvis i praksis ikke ét homogent indkomstgrundlag, som Bois argumenterer. Dette ses ved selvejernes statusmarkering gennem ledingen, men derudover var bondeøkonomien også påvirket af mange forhold, f.eks. kornpriser, inflation, krig og hvorvidt ydelserne faldt i form af penge eller naturalier. Modellen bør derfor anvendes i forlængelse af en refleksion over det dynamiske samfund, den pålægges, og må ikke misforstås til at være en klasserepræsentation over det ulige magtforhold mellem “de der giver”, og “de der modtager”.¹²⁶

Har man dette for øje, kan kategorierne fra modellen, det vil sige “giverne” (bønderne) og “modtagerne” (øvrighedsmagterne), have analytisk anvendelse til at belyse ressourcernes bevægelse fra bønder mod kongen gennem aristokratiet, som en toleddet proces: 1) skatter/afgifter var én ting, når ressourcer skulle akkumuleres fra bønder til lensmanden. Her var de ensudseende, defineret ved deres bevægelse fra bonde til øvrighed. I skatternes anden bevægelse, når den akkumulerede rigdom skulle videregives til kongen, var de forskellige. Her var der en strukturel forskel på dem. Til illustration af denne forståelse kan opmærksomheden drejes tilbage på Jep Friis’ skrivelse af 1467. Reelt havde hans problem og resignation at gøre med afgifternes toleddede bevægelse, da han blev nødt til at forholde sig til ressourcernes viderebringelse til kongen, før han havde for-

---

125 Se desuden Brown 1986; Given 1985; Safley 1986.

126 En fremstilling, der yderligere problematiseres ved, at der i senmiddelalderen var hyppig udveksling mellem de privilegerede og ikke-privilegerede segmenter. Nogle fik skattefrihed, mens andre mistede den (Vognsen 2018, s. 63–66). Det var altså ingenlunde et bundet eller fasttømret samfund, men derimod et ganske dynamisk et.

mået at indkræve dem. Under normale forhold, hvor ressourcerne i første instans kun figurerede mellem lensmanden og bønderne, var problemet personligt, men fordi monarken nu gjorde krav på en del af skatten, forplumredes situationen for biskoppen, der var nødt til at undskylde den prekære situation og bøndernes modvilje over for sin standsfælle. Det var selvsagt en vanskelig situation at stå i.

Litteratur

Arkiver/Utrykte Kilder

- SA Statens arkiver, København
 Regnskaber 1433-1559
 Kongens fadebursregnskaber 1521-1525

Trykte kilder

- DH *Diplomatarium Hornumense. Tingsvidner, breve og andre dokumenter fra Hornum herredsting, Nibe og Nørholm birketing 1216-1636, bind 1: 1216-1581*, udg. Ole Færch, Ålborg: Viborg Bogtrykkeri. 2004.
- DCP *Diplomatarium Christiarni Primi. Samlinger af aktstykker, diplomater og breve henrørende til Kong Christian den førstes historie*, udg. C. F. Wegener, København: J. D. Qvist & Comp., 1856.
- DM *Danske Magazin*, række og bind adskilt med semikolon. 1745-.
- DHD *Dueholms Diplomatarium. Vidnebreve, sjælemesseaftaler, gavebreve samt andre dokumenter fra sanct Johannes og Marie Magdalene kloster Dueholm i Mors i tiden fra 1371 til 1561*, udg. Arnold Kæseler, Skive: ForTiden, 2003.
- GJT *Gamle Jydske Tingsvidner*, udg. Oluf Nielsen, København: J. Jørgensen, 1882.
- GD *Gammeldanske diplomater. Gruppe A: Den middelalderlige overlevering. Duplikeret til brug for Ordbog over det ældre danske Sprog*, udg. Inger Dons og Thelma Jexlev og Kaj Bom, 1. rk., bd. 1-4, 2. rk., bd. 1-4, København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1959-69.
- Jyske Lov* *Jyske lov, i Danmarks Gamle Love Paa Nutidsdansk. Andet bind: Eriks Sjællandske lov – Jyske lov – Skaanske og Sjællandske Kirkelov*, udg. Erik Kroman, København: G.E.C. Gads Forlag, 1954.
- KCGR *Kansler Claus Gjordsens register over kongeligt gods og rente 1525*, udg. Ole Færch, Viborg: Landbohistorisk Selskab, 2014.
- KD *Kjøbenhavns Diplomatarium: Samling af Dokumenter, Breve og andre Kilder til Oplysning om Kjøbenhavns ældre Forhold før 1728*, udg., Oluf Nielsen, bd. 1-8, København: Gad, 1872-87.

- LFK *Lyder van Fredens Kämnärsräkenkaber för Malmö 1517-1520*, udg. Leif Ljungberg, Malmö: Sydsvenska Dagbladets Aktiebolag, 1960.
- Missiver I/II *Missiver fra Kongerne Christiern I.s og Hans's tid*, udg. William Christensen, bd. 1-2, København: G.E.C. Gad, 1914.
- NDM *Nye Danske Magazin*, bind angivet i note. 1794-.
- NLR *Næsbyhoved lens regnskaber 1502-1511*, udg. Haakon Bennike Madsen og Erland Porsmose, Odense: Odense Universitetsforlag, 1991.
- Olau Magnus *Olaus Magnus. Historia de Gentibus Septentrionalibus Romæ 1555. Description of the Northern Peoples Rome 1555. Translated by Peter Fisher and Humphrey Higgens*, udg. Peter Foote, bd. 1-3, London: The Hakluyt Society, 1996-1998.
- Rep. I *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte*, 1. rk., udg. Kr. Erslev, William Christensen og Anna Hude, bd. 1-4, København, 1894-1912.
- Rep. II *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte*, 2. rk., udg. William Christensen, bd. 1-9, København, 1928-39.

Litteratur

- Arup, Erik 1914: *Leding og Ledingskat i det 13. Aarhundrede. Særtryk af „Historisk Tidsskrift” 8. R. V. Bianco Lunos Bogtrykkeri.*
- Arup, Erik 1925-1955: *Danmarks historie*, bd. 3. Fotografisk optryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler (1961-1967)
- Bois, Guy 1984: *The Crisis of Feudalism. Economy and Society in Eastern Normandy c. 1300-1550*. Cambridge University Press.
- Bosl, Karl 1994: “Schutz und Schirm, Rat und Hilfe als Voraussetzung von Steuer, Abgabe und Dienst im Mittelalter”. Eckart Schremmer (udg.): *Steuern, Abgaben und Dienste vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Referate der 15. Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte vom 14.-17. April 1993 in Bamberg*. Franz Steiner Verlag.
- Brown, Elizabeth A. R. 1986: “Reviewed Work(s): The Crisis of Feudalism: Economy and Society in Eastern Normandy c.1300-1550. by Guy Bois”. *Renaissance Quarterly* 1986, vol. 39, No. 1 (Spring, 1986), s. 88-90.
- Brunner, Otto 1965: *Land und Herrschaft: Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter*, 5. Udg., Wissenschaftliche Buchges.
- Bøgh, Anders 2007: “”Bundones Regis”. Selvejerbøndernes antal og funktioner – især i senmiddelalderen”. Agnes Arnórsdóttir, Per Ingeman og Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*. Aarhus Universitetsforlag, s. 117-149.

- Christensen, Aksel E. 1976: *Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte Afhandlinger*. Den danske historiske Forening
- Christensen, Carl Andreas 1941: "Et bidrag til fortolkning af ledingssatserne og betegnelsen havnebonde i Jydske lov". Erik Reitzel-Nielsen (red.): *Med Lov skal Land bygges*. Nyt Nordisk Forlag.
- Christensen, William 1903: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*. Reprografisk genudgivelse ved Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie (1974).
- Christensen, William 1912-1913: "Om nogle af det 15. Århundredes Betegnelser for Adelsstanden". *Historisk Tidsskrift 1912-1913*, bd. 8, rk. 4, s. 38-51.
- Cole, Richard, under tryk: "Bureaucracy and Alienation: Some Case Studies from Håkonar saga Håkonarsonar". *Saga-Book 43*.
- Dahlerup, Troels 1971: "Danmark". Aksel E. Christensen (red.): *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971, 9-12 august*. Fr. Bagges Kgl. Hofbogtrykkeri., s 45-80.
- Dahlerup, Troels 1989: *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bd. 6: De fire stænder, 1400-1500*. Gyldendal og Politikens forlag.
- Danstrup, John (red.), et al. 1956-1978: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder: fra vikingetid til reformationstid*. Rosenkilde og Bagger.
- Erler, Adalbert 1971: "Bede". Adalbert Erler og Ekkehard Kaufmann (red.): *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Bd. 1: Aachen – Haussuchung*. Erich Schmidt, s. 346–348.
- Erslev, Kristian 1879: *Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede. Studier over Statsomvæltningen i 1536 og dens Følger for Kongemagt og Adelsvælde*, Fotografisk optryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler (1970).
- Erslev, Kristian 1898: *Valdemarernes Storhedstid. Studier og omrids*. Fotografisk optryk ved Universitetsforlaget (1972)
- Erslev, Kristian 1896: *Danmarks Riges Historie II: Den senere middelalder. Første bog. Det første århundrede efter Valdemar Sejrs død (1241-1340)*. Fotografisk optryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler (1971)
- Erslev, Kristian 1909: "Fæstebondens Førlov og dens Størrelse". *Historisk Tidsskrift 1909*, bd. 8, 2. rk., s. 71-73.
- Friis, Astrid 1942: "Rigsrådet og Statsfinanserne i Christian III's Regeringstid". *Historisk Tidsskrift 1942*, 10. rk. VI, 1. h., s. 1-140.
- Given, James 1985: "Reviewed Work(s): The Crisis of Feudalism: Economy and Society in Eastern Normandy c.1300-1550 by Guy Bois". *The History Teacher*, 1985, vol. 19, no. 1, s. 158-159.

- Grinder-Hansen, Poul 2010: *Søren Abildgaard (1718-1791). Fortiden på tegnebrættet*. Nationalmuseet.
- Hedegaard, Ole A. 1985: *Leding og landeværn: middelalderens danske forsvar*. Vedbæk.
- Hertz, Michael 1978: „Beskeden mand”. Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder. En skitse”. Bol og By 1978, 2. rk, 2: *Omkring den senmiddelalderlige Krise*, s. 77-106.
- Hofmeister, Erik 1983: “Selvejerbøndernes dispositionsmuligheder i dansk senmiddelalder”. *Historie/Jyske Samlinger* 1983, Ny række, Bind 15, h. 1, s. 56-86.
- Hybel, Nils og Poulsen, Bjørn 2007: *The Danish Resources c. 1000-1550. Growth and Recession*. Brill.
- Hybel, Nils 2017: *The Nature of Kingship c. 800-1300. The Danish Incident*. Brill. DOI: 10.1163/9789004358355
- Jacobsen, Grethe 1985: “Købstadsfinansier i begyndelsen af 1500-tallet. LYDER VAN FREDENS KÆMNERREGNSABER FOR MALMØ 1517-1520” *Historisk Tidsskrift* 1985, bd. 14, rk. 6, s. 209-239.
- Jahn, Ferdinand Henrik 1835: *Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne*. København.
- Jahnke, Carsten 2008: “Nils Hybel og Bjørn Poulsen: The Danish resources c. 1000-1550, Leiden 2007: Growth and recession”. *Historie: Jyske samlinger* 2008, s. 198-201.
- Jahnke, Carsten, 2017: “Ole Færch: Kansler Claus Gjordsens register over kongeligt gods og rente 1524. Landbohistorisk Selskab, Auning, 2014”. *Historisk tidsskrift* 117:1 (2017), s. 263-273.
- Jensen, Kristin Brøgger, Liljegren, Lone Hedegaard og Tarbensen, Kenn 2010: *Regnskabshistorie. Erhvervsregnskaber som kilder i historieforskningen*. Erhvervsarkivet.
- Jespersen, Mikkel Leth 2015: “En duft af lavadel”. *Rubicion* 2015 (1), s. 20-31.
- Jørgensen, Poul Johannes 1940: *Dansk rets historie*. Gad (6. oplag, 1974).
- Kypta, Ulla 2014: “Bürokratischen Routinen. Wie im 12. Jahrhundert die Einnahmen des englischen Königs erhoben und verbucht wurden”. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 9/10/14: “Nehmen” im Mittelalter, s. 540-547
- Ladefoged, Anne 2016: *Layout i lovhåndskrifter. En sammenlignende undersøgelse af layoutet i danske lovhåndskrifter fra 1250 til ca. 1500*, Speciale ved Københavnsuniversitet publiceret gennem: <https://ku-dk.academia.edu/AnneLadefoged> (tilgået d. 15-08-2018).
- Lind, John H., Jensen, Carsten Selch, Jensen, Kurt Villads og Bysted, Ane 2004: *Danske korstog: Krig og mission i Østersøen*. Høst & Søn

- Lund, Niels 1999: "Kværsæde. Fast demobilisering eller almindelig ledingsafløsning?". *Historisk Tidsskrift* 1999, nr. 99, s. 376-386.
- Madsen, Claus, C. 2006: "Rigsråd Niels Clementsen: kongens forlængede arm". *Historisk årbog for Thy og Vester* 2006, s. 109-116.
- Malmros, Rikke, Under tryk, *Leding og Bønder i Valdemartidens Danmark*.
- Mogensen, Christina Lysgaard 2016: *Idealstat og lov. En analyse af embedsmandsstaben i Christian II's land- og bylov (1522)*. Aarhus Universitet: Upubliceret ph.d.-afhandling
- Netterstrøm, Jeppe 2003: *At forsvare til rette. Værnsforholdet og bøndernes retslige stilling i Danmarks senmiddelalder 1400-1513*. Landbohistorisk Selskab.
- Netterstrøm, Jeppe 2012: "Kapitel 15: Statsudvikling, Feudalisme og Aristokratiske Fraktioner i Jylland under Christian I". Sverre Bagge, Michael H. Gelting, Frode Hervik, Thomas Lindkvist og Bjørn Poulsen (red.): *Statsudviklingen i skandinavien i middelalderen*. Dreyers Forlag, s. 303-329.
- Orning, Hans Jacob og Poulsen, Bjørn, under tryk: "Holding royal office and the creation and consolidation of the elite in Scandinavia, c. 1050-1250". Bjørn Poulsen, Helle Vogt og Jón Viðar Sigurðsson (red.): *Nordic Elites in Transformation, c. 1050-1250, Volume I: Material Resources*. Routledge
- Pajung, Stefan og Poulsen, Bjørn 2014: "Et Senmiddelalderligt Handelsnetværk. Flensborgkøbmanden Namen Jansens købmændsbog 1528-49". *Temp – tidsskrift for historie* 2014, bd. 9, s. 23-42.
- Petersen, E. Ladewig 1975: "From domain state to tax state". *Scandinavian Economic History Review* 1975, 23:2, s. 116-148.
- Poulsen, Bjørn 1985: "Korn eller kvæg. Landbrugets specialisering i senmiddelalderen belyst ved studier på Stevns og i Odsherred". *Bol og By* 1985, nr. 1, s. 7-20.
- Poulsen, Bjørn 1990: "Slesvig før delingen i 1490. Et bidrag til senmiddelalderens finansforvaltning". *Historisk Tidsskrift* 1990, bd. 90, h. 1, s. 38-63.
- Poulsen, Bjørn 1995: "Kingdoms on the Periphery of Europe: The Case of Medieval and Early Modern Scandinavia". Richard Bonney (red.): *Economic Systems and State Finance*. Clarendon, s. 101-122.
- Poulsen, Bjørn 1997: "Agricultural technology in medieval Denmark". Grenville Astil og John Langdon (red.): *Medieval Farming and Technology. The impact of Agricultural Change in Northwest Europe*. Brill, s. 115-145.
- Poulsen, Bjørn 2003: "Den sene middelalder – tiden 1430-1544". Per Ethel, Nis Hardt, Bjørn Poulsen og Anne Birgitte Sørensen (red.): *Det sønderjyske Landbrugs Historie. Jernalder, Vikingetid og Middelalder*. Haderslev Museum/Historisk Samfund for Sønderjylland, s. 493-716.

- Poulsen, Bjørn 2007: "Danske *bønders brug af skrift i senmiddelalderen*". Agnes Arnórsdóttir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen (red.): *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk semiddelalder*. Aarhus Universitetsforlag, s. 381-414.
- Poulsen, Bjørn 2011: "Chapter 13: Tribute as Part of the Financial System of the Medieval Danish King". Steinar Imsen (red.): *Taxes, Tributes & Tributary Lands in the Making of the Scandinavian Kingdoms in the Middle Ages*. Fagbokforlaget, s. 279-292.
- Poulsen, Bjørn 2012: "Kapitel 3. Den danske konges indtægter I middelalderen. Haløkonomi, borgøkonomi og skattestat". Sverre Bagge, Michael H. Gelting, Frode Hervik, Thomas Lindkvist og Bjørn Poulsen (red.): *Statsutvikling i skandinavia i middelalderen*. Dreyers Forlag, s.55-75.
- Poulsen, Bjørn 2014: "Economic and cultural differentiation among the Late Medieval and Early Modern Danish peasantry". John Broad og Anton Schuurman (red.): *Wealth and Poverty in European Rural Societies from the Sixteenth to Nineteenth Century*. Brepolis, s. 39-60. DOI: 10.1484/M.RURHE-EB.4.00123
- Prange, Knud 1988: "Arme riddere. Om riddertitlen og muligheden for at opdele middelalderens adel i sociale grupper". Poul Enemark, Per Ingesmand og Jens Villiam Jensen (red.): *Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig* på 60-årsdagen 13. februar 1988. Arusia – Historiske Skrifter, s. 191-208.
- Rasmussen, Carsten Porskrog 1994: "Kronens gods". Per Ingesman og Jens William Jensen (red.): *Danmark i Senmiddelalderen*. Aarhus Universitetsforlag.
- Retsö, Dag 2017: "No Taxation Without Negotiation". *Scandinavian Journal of History* 2017, 42:4, s. 439-458.
- Safley, Thomas Max 1986: "Reviewed Work(s): The Crisis of Feudalism: Economy and Society in Eastern Normandy c.1300-1550. by Guy Bois". *The Sixteenth Century Journal* 1986, Vol. 17, No. 3, s. 378-379.
- Secher, Vilhelm Adolf og Thiset, Anders 1886-1888: "Om Rigsraad Niels Clementssøn til Avnsbjerg og hans Børn". *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 1886-1888*, 2. rk., 1. bd., s. 143-251.
- Skyum-Nielsen, Niels 1955: "Ærkekonge og ærkebiskop. Nye træk i dansk kirkehistorie 1376-1536". *Scandia* 1955, bd. 23, s. 1-101.
- Steenstrup, Johannes 1874: *Studier over Kong Valdemars Jordebog. Første Afdeling*. Rudolph Klein.
- Steenstrup, Johannes 1886: "Vornedskabet hos den danske bonde". *Historisk Tidsskrift* 1886, Bd. 5, 6. Rk, s. 339-462.
- Tamanaha, Brian Z. 2008, "Understanding Legal Pluralism. Past to Present, Local to Global". *Sydney Law Review* 2008, bd. 30, h. 3, s. 375-411.

- Ulsig, Erik 1698: *Danske adelsgodser i middelalderen*. Gyldendal.
- Venge, Mikael 1995: "Valdemar Sejrs Fogeder". Zise 1995, nr. 3, s. 100-110.
- Venge, Mikael 1999: "Stud skal hver bonde rede på St. Andreas' dag". Zise 1999, årg. 22, nr. 1, s. 7-14.
- Venge, Mikael 2002: *Dansk skatthehistorie I. Danmarks skatter i middelalderen indtil 1340*. Told- og Skatthehistorisk Selskab
- Venge, Mikael 2004: *Dansk skatthehistorie II. Danmarks skatter i middelalderen 1340-1536*. Told- og Skatthehistorisk Selskab
- Vognsen, Frederik Lynge 2018: "Velbyrdige og beskedne mænd. Stand og status i dansk senmiddelalder". *Historisk Tidsskrift* 118:1 (2018), s. 51-76.
- Vogt, Helle 2014: "Danish Penal Law in the Middle Ages: Cases of Homicide and Wounding". Stefan Brink og Lisa Collinson (red.): *Danish Penal Law in the Middle Ages: Cases of Homicide and Wounding*. Brepolis, s. 185-200. DOI: 10.1484/M.AS-EB.1.101970.
- Weber, Max 1922: *Grundriss der Sozialökonomik. III. Abteilung: Wirtschaft und Gesellschaft*. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

Summary

From Peasant to King.

Late Medieval Taxes and their Movement

Taxes and land rent were paramount for the medieval economy. Traditionally, both concepts are used by researchers as a part of a narrative of centralization and state formation. This article, however, suggests that this understanding can be supplemented by a general view of taxes and land rent as structures of accumulation centered around the elites of society. This view allows for new approaches, theories and methods with which to consider significant questions about how medieval society and culture were structured and understood. Particular attention is given to questions of bureaucracy, centralization, the duty – and ambition – to document economic transactions, and how peasants and lords understood themselves as such based on whether they were “givers” or “takers” of taxes and rent.